

The Validity of Testimony of Witnesses in International Criminal Courts

Negar Iranipour¹, Mohammad Ali Mahdavi Sabet^{*2}, Mohammad Ashuri³

1. Ph.D Student, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

3. Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 39-44

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0001-8885-5916

TELL: +989121383953

Email: m-mahdavisabet@srbiau.ac.ir

Article history:

Received: 20 Jul 2022

Revised: 17 Aug 2022

Accepted: 03 Sep 2022

Published online: 23 Sep 2022

Keywords:

*Proof, Evidence, Testimony,
International Criminal Court.*

ABSTRACT

The testimony of witnesses has always been considered as one of the most important evidences to prove claims and accusations in various criminal systems. In this research, with an emphasis on criminal matters and with a descriptive-analytical method, a comparative study of the validity of testimony in international criminal courts and jurisprudence has been done. The findings of the research show that from the point of view of jurisprudence, testimony is informing a right that is expressed confirmly and its validity is not dependent on the persuasion of the judge. Regarding the international criminal courts, despite the weak role of testimony as a proof of accusation in the Nuremberg and Tokyo courts as the first generation courts, with the passage of time and the formation of the second generation international criminal courts such as the former Yugoslavia, Rwanda, Sierra Leone and finally with the ratification of the Rome Statute and the formation of the International Criminal Court, we see the increasing status of witness testimony as a proof of accusation in criminal proceedings, which can be seen mainly in the form of special protection measures for witnesses as important criminal actors.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2022 The Authors.

How to Cite This Article: Iranipour, N; Mahdavi Sabet, MA & Ashuri, M (2022). "The Validity of Testimony of Witnesses in International Criminal Courts". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 2(3): 39-44.

دوره دوم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱

اعتبار شهادت در محاکم کیفری بین‌المللی

نگار ایرانی‌پور^۱، محمدعلی مهدوی ثابت^{۲*}، محمد آشوری^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)
۳. استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

شهادت شهود همواره به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ادله اثبات دعوی و اتهام در نظام‌های مختلف کیفری، مطرح بوده است. در این پژوهش با تأکید بر امور کیفری و با روش توصیفی-تحلیلی، به مطالعه تطبیقی اعتبار شهادت در محاکم کیفری بین‌المللی و آموزه‌های فقهی پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از منظر فقهی، شهادت، خبر از حقی است که از روی جزم بیان می‌شود و الزام غیر را به دنبال دارد و در اثبات دعوا موضوعیت داشته و اعتبار آن، به اقناع قاضی وابسته نشده است. درخصوص محاکم کیفری بین‌المللی، با وجود نقش کمرنگ شهادت به‌عنوان دلیل اثبات اتهام در دادگاه‌های نورنبرگ و توکیو به‌عنوان دادگاه‌های نسل اول، با گذشت زمان و تشکیل محاکم کیفری بین‌المللی نسل دوم همچون دادگاه یوگسلاوی سابق، رواندا، سیرالئون و در نهایت تصویب اساسنامه رم و تشکیل دیوان کیفری بین‌المللی، شاهد جایگاه روزافزون شهادت شهود به‌عنوان دلیل اثبات اتهام در دعوای کیفری هستیم که جایگاه مزبور عمده‌تاً در قالب تدابیر حمایتی ویژه از شهود به‌عنوان کنشگران مهم کیفری قابل مشاهده است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۳۹-۴۴

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد ارکید: ۵۹۱۶-۸۸۸۵-۱-۰۰۰۰-۰۰۰۰

تلفن: +۹۸۹۱۲۱۳۸۳۹۵۳

ایمیل: m-mahdavisabet@srbiau.ac.ir

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۹

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

ادله اثبات، بینه، شهادت، دیوان کیفری بین‌المللی.

مقدمه

در تمامی ادوار تاریخ و در همه نظام‌های حقوقی شناخته شده، شهادت شهود به عنوان یکی از ادله اثبات دعوا تعریف می‌شود؛ لیکن حدود استفاده و درجه اعتبار آن از کشوری به کشور دیگر متفاوت است. استناد به شهادت به عنوان دلیل اثبات دعوی در دوران گذشته، به دلیل فقدان دستاوردهای عملی و تکنیکی، بیش از دوران معاصر بوده است؛ از این رو امروزه با توجه به مبانی حقوقی در کشورهای مختلف، جایگاه این دلیل اثباتی، دگرگون گشته است (نریمان‌فر، ۱۳۹۷: ۱۲). شهادت شهود از جمله ارکان اساسی تحقیقات کیفری به شمار می‌رود، تاجایی که برخی، شهود را به مثابه چشم و گوش دستگاه عدالت کیفری تعبیر کرده‌اند (سیدزاده و قائمی، ۱۳۹۹: ۱۵۰). شاهد (گواه) هر شخصی است که اطلاعاتی را درخصوص یک رسیدگی (و به طور ویژه رسیدگی کیفری) دارا است (ابراهیم گل، ۱۳۸۶: ۱۹۴). اهمیت شهادت به عنوان یکی از ادله اثبات دعوی کیفری بر کسی پوشیده نیست و این مدعا در مورد هر دو نوع رسیدگی‌های کیفری داخلی و بین‌المللی صادق است. با توجه به مقدمه کوتاه اشاره شده، در این پژوهش بر آن شدیم تا با اتخاذ روش توصیف - تحلیلی، ضمن تبیین اعتبار و جایگاه شهادت به مثابه یک دلیل اثبات دعوی در آموزه‌های فقهی، به بررسی تطبیقی جایگاه اشاره شده در محاکم کیفری بین‌المللی بپردازیم.

۱- اعتبار شهادت در آموزه‌های فقهی

در آیات و روایات، شهادت خبری است ناشی از علم شاهد (گواه) که از طریق مشاهده یا رؤیت قطعی دلایل است؛ لذا اگر شهادت مستند به حدس و ظن باشد، مورد پذیرش نیست (احمدوند و تال، ۱۳۹۹: ۲۱۶). در فقه اسلامی، شهادت در اثبات دعوا موضوعیت دارد و اعتبار آن، به اقناع قاضی وابسته نشده است و مادام که بر مبنای امارات کافی، بر نادرستی آن یقین نشود، باید بر اساس آن حکم صادر نمود (اکرمی، ۱۳۹۹: ۳۶). در همین راستا، قرآن کریم، تأکید ویژه‌ای درخصوص رجوع به تحمل شهادت و همچنین ادای شهادت نموده است؛ مثلاً در آیه شریفه ۲۸۲ سوره بقره می‌فرماید: «به شهادت بطلید دو شاهد مرد را و شاید شاهدان را چنانچه از آنان خواسته شود، از ادای شهادت امتناع کنند» با توجه به اینکه

اثبات بسیاری از حقوق و احکام اسلامی، متوقف بر ادای شهادت بوده و از طرفی، آیات قرآن کریم امر به ادای شهادت نموده‌اند، از این رو فقها در تمام مذاهب، اتفاق نظر دارند که تحمل شهادت و ادای آن در برابر قاضی، فرض کفایی است (نارویی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۷۸) و حتی بعضی فقها (نجفی، ۱۴۰۷: ۱۸۴) در این باب، ادعای عدم خلاف نموده‌اند. به طور کلی، شهادت را از منظر فقهی می‌توان به معنای خبر از حقی قلمداد نمود که از روی جزم و یقین بیان می‌شود و الزام غیر را به دنبال دارد (گیلانی، ۱۴۲۷: ۷۷۹/۲). در ارتباط با تعریف شهادت، برخی فقها (گلپایگانی، ۱۴۰۵: ۱۸) واگذار نمودن تعریف شهادت به عرف را اولی دانسته‌اند. فقها (محقق حلی، ۱۴۱۵: ۱۳۵/۴؛ حلی، ۱۴۱۸: ۵۰۰/۵) علم شاهد را به آنچه که شهادت می‌دهد، لازم دانسته‌اند. با وجود اعتبار، جایگاه و وجوب شهادت از منظر حقوق اسلامی، به نظر می‌رسد که مبانی، شرایط و ضرورت حمایت از شهود در فقه، مغفول مانده است (شهبازی النجارق و معصومی، ۱۳۹۸: ۳). با توجه به آنچه که مختصراً در ارتباط با اعتبار شهادت در فقه و حقوق اسلامی گفته شد، اینک به بررسی و ارزیابی اعتبار این ادله اثباتی دعوا در محاکم بین‌المللی با تأکید بر محاکم کیفری می‌پردازیم.

۲- اعتبار شهادت در محاکم بین‌المللی کیفری

همانگونه که پیشتر نیز گفته شد، اهمیت شهادت به عنوان یکی از ادله اثبات دعوی کیفری، بر کسی پوشیده نیست و این مدعا در مورد هر دو نوع رسیدگی‌های کیفری داخلی و بین‌المللی صادق است. در رسیدگی‌های نوع اخیر - که عموماً در پی مخاصمات داخلی و نقض‌های شدید حقوق بشری و حقوق بشردوستانه و به همت جامعه بین‌المللی به عنوان تدبیری در جهت حفظ و اعاده صلح و تقویت عنصر عدالت در دوگانه عدالت و بازدارندگی، از ارتکاب چنان جنایاتی در آینده به کار گرفته شده‌اند - مسأله شهادت اهمیت افزون‌تری می‌یابد؛ زیرا که ترس از شهادت توسط شاهدان عینی، مانع از اثبات دعوی دادستان علیه متهم و در نتیجه عدم محکومیت متهمین و نفی استدلال بازدارندگی این محاکم می‌شود (ابراهیم گل، ۱۳۸۶: ۱۹۳)؛ بنابراین، تفاوت اصلی در آموزه‌های فقهی و محاکم کیفری بین‌المللی در ارتباط با

مخدوش بودنشان اقامه نگیرد، معتبر قلمداد نمود (Prosecutor v. Brdjanin, 2004: 20). این دادگاه طی بیش از دو دهه فعالیت، تقریباً شهادت ۵۰۰۰ شاهد را استماع نمود و همانند دادگاه بین‌المللی کیفری برای رواندا، آیین دادرسی‌ای تهیه و تدوین نمود که نزدیک مدل انگلوساکسون - که برای شهود، اقدامات حمایتی پیش‌بینی می‌کند^۲ - پایه‌ریزی شده است (والین، ۱۳۸۵: ۳۶). این دادگاه، حتی در رویارویی با این حقیقت که برخی از افراد حاضر در دیوان، به‌عنوان شاهد، ممکن است نگرانی‌های بجایی در مورد معرض انتقام قرار گرفتن داشته باشند، «واحد بزه‌دیدگان و شاهدان» را ایجاد نمود. این واحد، به منظور کاهش اضطراب‌ها تا بیشترین میزان ممکن و ایجاد محیطی امن برای شهادت شهود ایجاد گردید (رضوی فرد و دیرباز، ۱۳۹۲: ۸۸).

از دیگر نکات جالب توجه درخصوص جایگاه شهادت به‌عنوان یک دلیل مهم اثبات دعوی و اتهام در دادگاه یوگسلاوی سابق می‌توان به استفاده از شهادت از طریق ویدئو کنفرانس برای نخستین بار در سال ۱۹۹۶ و در قضیه تادیچ اشاره نمود (نژندی منش و بذبار، ۱۳۹۸: ۱۹۴). دیوان کیفری بین‌المللی نیز به‌عنوان نهادی دائمی، برای تکمیل تحقیقات و انجام رسیدگی‌های خود متکی بر شهادت گواهان است (رضوی فرد و دیرباز، ۱۳۹۲: ۸۹) و به موجب ماده ۴۳ اساسنامه دیوان، دبیرخانه این نهاد، دارای بخشی به نام شهود است تا تدابیر مقتضی حمایتی و امنیتی، مشاوره و کمک را به آنها ارائه نماید. براساس مواد ۵۱ و ۵۵ اساسنامه دیوان، شهود می‌تواند دارای مشاور و نماینده باشند. براساس ماده ۲۲ (۲) همین سند، دبیرخانه فهرستی از افرادی را که می‌توانند از شهود دفاع کنند، آماده و صلاحیت‌های آنها را نیز معرفی می‌کند، سپس شهود می‌تواند آزادانه از این فهرست افرادی را برای این سمت‌ها انتخاب کنند (حسینی و زمانی، ۱۳۹۹: ۲۸-۲۷). در ارتباط با مقوله امنیت شهود در دیگاه دیوان بین‌المللی کیفری، می‌توان به رأی صادره درخصوص پرونده **تزیرانو** اشاره نمود که به موجب آن، شعبه بدوی دیوان مقرر

اعتبار شهادت را می‌توان اینگونه تبیین نمود که در آموزه‌های فقهی و منابع وابسته به آن، به اعتبار شهادت تصریح گردیده و تحمل و ادای آن را واجب کفایی برشمرده‌اند؛ لیکن در محاکم کیفری بین‌المللی، اعتبار شهادت نه از باب تصریح اساسنامه محکمه بلکه به جهت ضرورت مقابله با بی‌کیفرمانی مجرمین است؛ هرچند که اساسنامه دادگاه‌های نورنبرگ و توکیو، شهادت شهود را به‌عنوان یکی از ادله اثبات اتهام، پیش‌بینی کرده بودند. در طول جریان دادرسی در دادگاه نورنبرگ، ۹۴ نفر به صورت حضوری در دادگاه شهادت دادند؛ در حالی که شهادت‌نامه نیز به‌عنوان دلیل اثباتی، مورد توجه دادگاه قرار داشت که گاه به‌عنوان مدارک اصیل و گاه به‌عنوان مدارک تکمیلی، از آنها استفاده می‌شد (تقی‌پور، ۱۳۹۰: ۲۴). در دادگاه توکیو نیز شهادت‌نامه به موجب بند ۳ از ماده ۱۳ اساسنامه به‌عنوان دلیل، مورد پذیرش قرار گرفته بود و شهادت ۴۱۹ شاهد استماع شد و ۷۷۹ شهادت‌نامه کتبی مورد رسیدگی قرار گرفت؛ با این وجود، به دلیل نگهداری مکتوب اسناد نظامی دول متحد (آلمان و ژاپن) در بایگانی و استفاده از آنها به‌عنوان دلیل اصلی، نیاز چندانی به حضور شهود در محکمه احساس نمی‌شد (تقی‌پور، ۱۳۹۰: ۲۵) و شهادت‌ها جز در موارد بسیار استثنایی، اثر ملموسی در دادرسی نداشتند (مهدوی ثابت و محرابی، ۱۳۹۱: ۷۷). برخلاف محکمه‌های نورنبرگ و توکیو، در دادگاه‌های بین‌المللی کیفری برای رواندا و یوگسلاوی سابق و نیز در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی،^۱ شهادت علیه متهم، مهم‌ترین دلیل در اثبات جرم به شمار آمده است. دادگاه بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی در دعوای **برجانیچ**، پس از اشاره به ادله گوناگون اثبات دعوی و اتهام از جمله شهادت شهود، تمامی آنها را تا زمانی که دلیلی متقن مبنی بر

۱- مطابق سیستم حقوقی ایران و کامن‌لا در میان ادله اثبات، شهادت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. اظهاراتی که شهود در دادگاه ارائه می‌کنند، در اثبات اتهام نقش مهم و اساسی دارد. در زمان تدوین اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری، تلاش زیادی صورت گرفت تا یکی از دو سیستم رومی-ژرمنی و یا کامن‌لا به‌عنوان سیستم قضایی دیوان مورد تأیید قرار بگیرد، اما پس از بروز اختلافات شدید بین اعضا، در نهایت سیستم مختلط در اساسنامه دیوان به عنوان راه حل بن بست موجود، مورد پذیرش دولت‌های عضو قرار گرفت (سیدزاده ثانی و قائمی، ۱۳۹۹: ۱۵۰).

^۲ - Rule 34, ICTY Rules of Procedure and Evidence.

داشت: «شعبه بایستی قانع گردد که به موجب یک وضعیت عینی، امنیت شاهد به خطر افتاده و با اینکه به خطر خواهد افتاد و اینجا است که بایستی به تضمین اقدامات حفاظتی پرداخت.»^۱ درحالی که دادگاه ویژه سیرالئون پس از تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی تشکیل یافته، در مورد جایگاه شهادت و حمایت از شاهدان، در آیین دادرسی خود مقرر می‌دارد که شاهدان باید از حمایت، مشاور و دیگر معاضدت‌ها، از جمله کمک‌های پزشکی، بازپروری جسمی و روحی به ویژه در پرونده‌های تجاوز، آسیب‌های جنسی و جرایم علیه کودکان برخوردار شوند.^۲

نتیجه‌گیری

شهادت، اخباری است به حق که در آن شک و تردید نباشد و از روی صداقت و راستگویی ادا شود. شهادت شهود همیشه یکی از ادله مهم به منظور اثبات دعوی و اتهام در نظام‌های مختلف بوده است. از دیدگاه آموزه‌های فقهی، شهادت در اثبات دعوا موضوعیت دارد و اعتبار آن، به اقناع قاضی وابسته نشده است؛ ضمن اینکه چون اثبات بسیاری از حقوق و احکام اسلامی، متوقف بر ادای شهادت است، لذا فقهای در تمام مذاهب، اتفاق نظر دارند که تحمل شهادت و ادای آن در برابر قاضی، واجب کفایی است. در ارتباط با محاکم کیفری بین‌المللی، پیش از هرچیز بایستی به این نکته اشاره نمود که تفاوت اصلی میان این محاکم و آموزه‌های فقهی در ارتباط با اعتبار و جایگاه شهادت، این است که در آموزه‌های فقهی، تصریح به اعتبار شهادت شده و تحمل و ادای آن را واجب کفایی برشمرده‌اند؛ لیکن در محاکم فوق‌الاشاره، اعتبار شهادت نه از باب تصریح اساسنامه محکمه بلکه به جهت ضرورت مقابله با بی‌کیفرمانی مجرمین است. به همین دلیل است که درخصوص محاکم بین‌المللی نورنبرگ و توکیو، با وجود اینکه اساسنامه‌های آنها، شهادت شهود را به‌عنوان یکی از ادله اثبات اتهام، پیش‌بینی نموده بودند، لیکن در عمل و به دلیل به نگهداری مکتوب اسناد نظامی دول متحد (آلمان و

ژاپن) در بایگانی و استفاده از آنها به‌عنوان دلیل اصلی، نیاز چندانی به حضور شهود در محکمه احساس نمی‌شد و شهادت‌ها جز در موارد بسیار استثنایی، اثر ملموسی در دادرسی نداشتند. در نقطه مقابل، در دادگاه‌های بین‌المللی کیفری برای رواندا و یوگسلاوی سابق، اساسنامه رم برای تشکیل دیوان کیفری بین‌المللی و همچنین دادگاه ویژه سیرالئون (که پس از تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی تشکیل یافت)، شهادت به مهم‌ترین دلیل در اثبات جرم ارتقا پیدا نمود. متناسب با این رویکرد جدید درخصوص اعتبار و جایگاه شهادت، اساسنامه‌ها و قواعد رسیدگی خاصی تهیه و تدوین شد که برای شهود، تدابیر حمایتی پیش‌بینی کرده و نسبت به ایجاد واحد حمایت از شهود و پیش‌بینی افراد صاحب صلاحیت در این راستا مبادرت ورزیدند.

ملاحظات اخلاقی: در پژوهش انجام شده، حفظ اصالت متون و امانت‌داری در نقل گفتار، به‌عنوان مهم‌ترین بایسته‌های اخلاقی، مورد نظر نویسندگان بوده است.

تعارض منافع: تدوین این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: در این پژوهش، نویسنده دوم به‌عنوان نویسنده مسؤول، نویسنده نخست به‌عنوان نویسنده اصلی متن و نویسنده سوم نیز ناظر تحقیق می‌باشد.

تشکر و قدردانی: نویسندگان از همه بزرگوارانی که در ویرایش ادبی و نگارشی این مقاله پژوهشی، همیاری و راهنمایی داشتند، نهایت قدردانی و امتنان را دارند.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین مالی انجام گرفته است.

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی

- ابراهیم گل، علیرضا (۱۳۸۶). «ابعاد شهادت در رسیدگی‌های کیفری بین‌المللی». *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۳۷: ۱۹۳-۲۱۴.

1 - Decision on the Defence Motion for Protective Measures for Witnesses, Nteziyayo (ICTR-97-29-T), Trial Chamber II, 18 September 2001, para 6.

2 - Art. 17(2), SCSL Statute, Rule 34 of SCSL RPE.

- نریمان فر، نهال (۱۳۹۷). بررسی نقش شهادت شهود در نظام حقوقی ایران: با نگاهی تطبیقی به نظامهای حقوقی کامن‌لا و سیویل‌لا. چاپ اول. تهران: انتشارات مجد.

- نژندی منش، هیبت الله و بذآر، وحید (۱۳۹۸). «شهادت از طریق ویدئو کنفرانس و رویه دادگاه‌های بین‌المللی کیفری در پذیرش آن». دوفصلنامه آموزه‌های حقوق کیفری، ۱۷: ۲۱۹-۲۳۹.

- والین، لوک (۱۳۸۵). «قربانیان و شهود در جنایات بین‌المللی؛ از حق حمایت تا حق بیان». ترجمه توگل حبیب زاده و مجتبی جعفری، مجله حقوقی (نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری)، ۳۴: ۳۳-۵۶.

ب. منابع عربی

- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۸). قواعد الاحکام. جلد پنجم، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

- گلپایگانی، محمد رضا (۱۴۰۵). کتاب الشهادت. چاپ اول، قم: النشر السید علی الحسینی المیلانی.

- گیلانی، ابوالقاسم بن محمد بن حسن (۱۴۲۷). رسائل المیزان القمی. جلد دوم، چاپ سوم، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

- محقق حلی، جعفر بن الحسن (۱۴۱۵). شرایع الاسلام. جلد چهارم، چاپ دوم، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.

- نجفی، محمد حسن (۱۴۰۷). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. الطبعة الثانیه، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ج. منابع انگلیسی

- Decision on the Defence Motion for Protective Measures for Witnesses, Nteziryayo (ICTR-97-29-T), (2001). Trial Chamber II, para 6.

- Prosecutor v. Radoslav Brdjanin, Case No. IT-99-36-T, 1 September 2004.

- احمدوند، خلیل الله و تال، حسن (۱۳۹۹). «بررسی نقش و جایگاه شهادت در دادگاه». فصلنامه بین‌المللی قانون یار. ۱۶ (۴): ۲۱۵-۲۳۰.

- اکرمی، روح الله (۱۳۹۹). «رجوع از شهادت پس از صدور حکم کیفری در فقه امامیه و حقوق ایران». دوفصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۲۳: ۳۵-۶۶.

- تقی پور، علیرضا (۱۳۹۰). «محدودیت‌های حق پرسش متهم از شاهد در قواعد دادرسی و رویه قضایی دادگاه‌های کیفری بین‌المللی». نشریه علمی - پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، ۱ (۲): ۱۹-۴۳.

- حسینی، سید ابراهیم و زمانی، سید قاسم (۱۳۹۹). «نقش سازمان‌های غیردولتی در حمایت از قربانیان جنایات بین‌المللی نزد دادگاه‌های کیفری بین‌المللی». فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۵۰ (۱): ۲۳-۳۸.

- رضوی فرد، بهزاد و دیرباز، مرضیه (۱۳۹۲). «حمایت‌های حقوقی دیوان کیفری بین‌المللی از بزه دیدگان». فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۲ (۳): ۶۷-۹۸.

- سیدزاده ثانی، سید مهدی و قائمی، مهدی (۱۳۹۹). «مطالعه تطبیقی شهادت غیرحضوری در آیین دادرسی کیفری ایران و دادگاه بین‌المللی کیفری با تأکید بر پرونده ی ویلیام روتو». فصلنامه مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۱ (۱): ۱۴۹-۱۷۰.

- شهبازی النجاری، رENA و معصومی، جمشید (۱۴۰۱). «مبانی فقهی ضرورت حمایت از شهود». فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، ۱ (۲): ۲-۲۴.

- مهدوی ثابت، محمد علی و محرابی، محمد (۱۳۹۱). «تحصیل دلیل در حقوق کیفری ایران و اسناد بین‌المللی». ماهنامه قضاوت، ۷۷: ۴۵-۵۱.

- ناروئی، عبدالله؛ پنجه پور، جواد؛ بهارلویی، سیامک و عابدینی، احمد (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی شهادت در امور قضایی از دیدگاه فقه‌های مذاهب اسلامی». ماهنامه علمی جامعه شناسی سیاسی ایران، ۵ (۳): ۸۶۷-۸۹۲.